

ŐSRÉGÉSZETI
TANULMÁNYOK

PREHISTORIC
STUDIES

ΜΩΜΟΣ XI

ŐSKOROS KUTATÓK ÖSSZEJÖVETELE
2019. ÁPRILIS 10-12. • BTM AQUINCUMI MÚZEUM

KÖRNYEZET ÉS EMBER

ŐSRÉGÉSZETI TANULMÁNYOK / PREHISTORIC STUDIES

III

ΜΩΜΟΣ XI.

Őskoros Kutatók Összejövedele
Környezet és ember

ΜΩΜΟΣ XI

Meeting of Researchers of Prehistory
Environment and Humans

ŐSRÉGÉSZETI TANULMÁNYOK / PREHISTORIC STUDIES

SOROZATSZERKESZTŐK

ANDERS ALEXANDRA, KALLA GÁBOR, KISS VIKTÓRIA,
KULCSÁR GABRIELLA, ÉS V. SZABÓ GÁBOR

SERIES EDITORS

ALEXANDRA ANDERS, GÁBOR KALLA, VIKTÓRIA KISS,
GABRIELLA KULCSÁR, AND GÁBOR V. SZABÓ

ΜΩΜΟΣ XI.
ŐSKOROS KUTATÓK ÖSSZEJÖVETELE
Környezet és ember

A BTM Aquincumi Múzeumban 2019. április 10–12-én megrendezett
konferencia tanulmánykötete

ΜΩΜΟΣ XI
MEETING OF RESEARCHERS
OF PREHISTORY
Environment and Humans

Proceedings of the Conference Held at the BHM Aquincum Museum
between 10 to 12 April 2019

SZERKESZTŐK

Tóth Farkas Márton és Szilas Gábor

VALAMINT

Anders Alexandra, Kalla Gábor, Kiss Viktória, Kulcsár Gabriella, és Mester Zsolt

EDITED BY

Farkas Márton Tóth and Gábor Szilas

WITH

Alexandra Anders, Gábor Kalla, Viktória Kiss, Gabriella Kulcsár, and Zsolt Mester

Budapest 2023

KIADÓ
Budapesti Történeti Múzeum

Eötvös Loránd Tudományegyetem,
Bölcsészettudományi Kar,
 Régészettudományi Intézet

Ósrégészeti Társaság

FELELŐS KIADÓ
Népessy Noémi
Vida Tivadar
Kalla Gábor

PUBLISHED BY
Budapest History Museum

Institute of Archaeological Sciences,
Faculty of Humanities,
Eötvös Loránd University

Prehistoric Society

PUBLISHERS
Noémi Népessy
Tivadar Vida
Gábor Kalla

© Budapesti Történeti Múzeum / Budapest History Museum, 2023
© Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Régészettudományi Intézet /
Institute of Archaeological Sciences, Faculty of Humanities, Eötvös Loránd University, 2023
© Ósrégészeti Társaság / Prehistoric Society, 2023
© A szerzők / The authors, 2023
© A szerkesztők / The editors, 2023

A kötet a [Creative Commons BY-NC-SA 2.5 HU](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) licenc alapján, megfelelő hivatkozással,
nem üzleti, tudományos vagy ismeretterjesztő célokra szabadon felhasználható.
This volume may be freely used under the [Creative Commons BY-NC-SA 2.5](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) licence
for non-commercial, scientific, or educational purposes, with appropriate reference.

ISBN 978-615-5341-93-9
ISSN 2063-8930

Technikai szerkesztő / Layout editor
Váczai Gábor
Tipográfia / Layout desing
Gembela Zsolt
Borítóterv / Cover design
Kolozsvári Krisztián

TARTALOM / CONTENTS

A szerkesztők előszava	9
------------------------------	---

Zatykó Csilla

Tájrégészet: tudományterület, módszer, szemlélet vagy divat?

Landscape Archaeology: A Discipline, a Method, an Approach or a Trend?	11
--	----

A TÁJ

† *Knípl István*

Parton–part alatt. Hajós és Császártöltés határának őskori lelőhelyeiről

On the High Bank–Near the High Bank. On the Prehistoric Sites at Hajós and Császártöltés	25
--	----

Czajlik Zoltán – Fejér Eszter – Gergács Rebeka – Rupnik László

Kora vaskori lelőhelyegyüttes tájrégészeti kutatása az érd–százhalombattai löszplatón

Landscape Archaeological Research of an Early Iron Age Site Complex

on the Loess Plateau at Érd–Százhalombatta	35
--	----

Füzesi András

A neolitikus táj rekonstrukciója Polgár-sziget mikrorégiójában

Reconstruction of the Neolithic landscape in the Micro-region of Polgár Island	49
--	----

Gutay Mónika

Felső paleolitikus lelőhelyek és szórványleletek Gyöngyösön (Mátraalja, Magyarország)

Upper Palaeolithic Sites and Stray Finds in the Territory of Gyöngyös,

Mátraalja region, Hungary	67
---------------------------------	----

Melis Eszter – Kiss Viktória – Kulcsár Gabriella – Serlegi Gábor – Vágvölgyi Bence

Előzetes jelentés a Nagycenk környékén végzett bronzkori mikroregionális kutatásokról

Preliminary Report on the Bronze Age Microregional Study of the Nagycenk Region	77
---	----

Németh Attila

Szkíta farkas – kelta vadkan, két jó barát? Adalékok a Csincse-völgy vaskorához

Scythian Wolf – Celtic Boar, Best Friends Forever? New Data on the Iron Age

of the Csincse Valley	87
-----------------------------	----

Szabó Nóra

Pozíció és funkció. Egy középső bronzkori település külső és belső határainak vizsgálata

Position and Function. Examination of the External and Internal Boundaries

of a Middle Bronze Age Settlement	93
---	----

<i>Szilas Gábor – Viczián István – Sipos György – Páll Dávid Gergely – M. Virág Zsuzsanna – Rekeczki Kinga</i>	
A folyóvízi környezet változásának hatása az őskori megtelepedésre a Duna mentén: interdiszciplináris környezeti rekonstrukció Óbuda területén	
The Impact of Fluvial Landscape Evolution on Prehistoric Settlement Patterns along the Danube: An Interdisciplinary Environmental Reconstruction in Óbuda, NW Budapest ...	105
<i>Tóth Farkas Márton – Viczián István – Sipos György – Páll Dávid Gergely – M. Virág Zsuzsanna – Szilas Gábor – Kraus Dávid</i>	
Környezeti változások a Duna egykori mellékága mentén – Interdiszciplináris kutatás Budapest III. kerület, Mocsárosdűlőn	
Environmental Changes along a Former Tributary of the Danube. Interdisciplinary Research in Mocsárosdűlő (Budapest, District III)	121
<i>Viczián István – Tóth Farkas Márton – Szabó Máté – id. Viczián István</i>	
Őskori környezeti hatások, változások és a magasártér felszínfejlődése egy többkorszakú Duna-parti lelőhelyen (Budapest I. kerület, Fő utca 2.)	
Environmental Influences and Changes in Prehistory and the Evolution of the High Floodplain at a Multi-period Archaeological Site by the Danube (2 Fő Street, Budapest, District I)	137
<i>M. Virág Zsuzsanna</i>	
Az újkőkori ember és a Duna folyam. A környezetrekonstrukció lehetőségei városi körülmények között. Esettanulmány (Budapest III. Nánási út 75–77.)	
Neolithic Humans and the River Danube. The Possibilities of Environmental Reconstruction in an Urban Area. A Case Study (75–77 Nánási Road, Budapest, District III)	157
<i>Zandler Krisztián – Péntek Attila – Markó András</i>	
Középső paleolitikus nyílt színi lelőhelyek a Cserhát területén	
Middle Palaeolithic Open-air Sites in the Cserhát Region	173
<i>Péntek Attila</i>	
Appendix – Láthatósági elemzés	184

EMBER ÉS KÖRNYEZETE

<i>Antoni Judit</i>	
A biodiverzitás kialakulása és változása egy szigetcsoporton (Marquesas-szigetek, Kelet-Polinézia)	
Development and Changes of Biodiversity on an Island Group (Marquesas Islands, Eastern Polynesia)	193
<i>Bondár Mária</i>	
A fémművesség hatása az emberre és környezetére	
The Impact of Metallurgy on Human Communities and Their Environment	201
<i>Szabó Lajos</i>	
Az őskori háborúskodás ökológiai-demográfiai perspektívában – kitekintéssel a Kárpát-medence neolitikumára és rézkorára	
Prehistoric Warfare in an Ecological-demographic Perspective – With an Outlook to the Neolithic and Copper Age of the Carpathian Basin	211

ERDŐ, VÍZ, TERMŐFÖLD, NYERSANYAG

Markó András – Biller Anna Zsófia

- Csak ló legyen és rén... Epigravetti korú lelőhelyek a tájban a Dunántúl északkeleti részén
 Just for Horse and Reindeer... Epigravettian Localities in the Landscape
 in the Northeastern Part of Transdanubia (Hungary) 231

SZIMBOLIKUS TÁJ

P. Barna Judit – Kalla Gábor

- Értelmezhetőek-e a neolitikus körárkok processziós helyszínekként?
 Can Neolithic Rondels be Interpreted as Processional Sites? 247

Jankovits Katalin

- Kultikus hely kialakulása a késő bronzkori temetők használata előtt Észak-Olaszországban
 Late Bronze Age Cemeteries in Locations Earlier Used as Cult Places (Northern Italy) 263

Pásztor Emília

- A tájolás, mint a szimbolikus tájformálás egyik eszköze
 Orientation as a Means of Symbolic Landscape Formation 275

Puskás József

- Középső bronzkori települések és territóriumok a Felsőháromszéki-medencében
 (Kovászna megye, Románia)
 Middle Bronze Age Settlements and Territories in the Felsőháromszék Depression
 (Covasna County, Romania) 285

Sörös F. Zsófia

- Az utazás problematikája az ember és a materiális világ viszonylatában
 Travelling, Humankind, and the Material World 297

Szabó Géza

- Az vagy, amit megeszel és megiszol. Kultúrajelző állatok, növények, tárgyak – a komló
 és a rejtélyes „lapátkák”
 You are what You Eat and what You Drink. Animals, Plants and Objects as Markers
 of Cultures: The Hop and the Mysterious “Little Spades” 307

A szerkesztők előszava

Amikor 2017-ben úgy döntöttünk, hogy a 2022-ben 25 éves születésnapját ünneplő ΜΩΜΟΣ – Ős-koros Kutatók Összejövedele konferencia következő helyszínéként intézményünket, a Budapesti Történeti Múzeumot, azon belül is az Aquincumi Múzeumot javasoljuk, célként lebegett előttünk egy sikeresen lebonyolított, vidám hangulatú, innovatív tudományos fórum megteremtése, melyet a találkozó követően egy színvonalas, tartalmas és jól használható tanulmánykötet megjelentetése követ. A Százhalombattán elfogadott meghívást követően megindult lázas előkészületek gyümölcséket az első célt érzésünk és a megjelentek visszajelzései alapján maradéktalanul sikerült teljesíteniük, ebben pedig minden résztvevő munkatársunkat, külső partnerünket elismerés és köszönet illet. Külön kiemelendőnek tartjuk múzeumunk közönségkapcsolati csoportja, elsősorban Abonyi Zsanett állhatatos és elkötelezett munkáját, szervezőkészségét, ez úton is hálásan köszönve, hogy a legnagyobb odaadással igyekezett kollégáival karöltve három napig otthont biztosítani valamenynyire résztvevő számára. A szakmai, tudományos és szellemi háttér megteremtésében, valamint a felhalmozott hatalmas tudás és tapasztalat átadásában nyújtott nélkülözhetetlen segítségét ez úton is köszönjük együttműködő partnerünk, az Ősrégészeti Társaság elnöksége tagjainak. A helyszín térítésmentes biztosításáért és a rendelkezésünkre álló tökéletes körülményekért a Graphisoft Parknak tartozunk hálával. Támogatásuk nélkül e rendezvény aligha valósulhatott volna meg ebben a formában. Ismételten köszönjük továbbá az Aquincum Baráti Kör, a Magyar Földtani Végylet és az OSL Hungary Kft. nagylelkű és fontos támogatását! Végül, de nem utolsó sorban a legnagyobb köszönet a nagyszámú, lelkes és aktív közönségnek, a poszterek készítőit és az előadókat illeti, akik rendkívül gazdag tartalommal töltötték meg a három nap adta keretét. 2019. április 10–12. között zajlott konferenciánk során 170 résztvevőt láthattunk vendégül, 101 szerző munkája nyomán 17 posztert tanulmányozhattunk és 40 előadást hallgathattunk meg.

A konferenciára megjelentetett absztrakt kötet kézbe véve már mindannyiunk számára nyilvánvalóvá vált, hogy a választott téma – *Környezet és Ember* – erős hívószónak bizonyult, olyan szerteágazó, izgalmas és innovatív projektek, ötletek és eredmények színes palettájának teremtett fórumot, melyek bemutatására az ősrégészet hazai művelői és közönsége régóta kíváncsian tekintett. A mai kor kihívásaira, az éghajlatváltozás és az ahhoz való alkalmazkodás jelentőségére is reflektáló téma keretében korszerű és releváns kérdéssel feltevésekkel kívántuk inspirálni az előadókat és résztvevőket egyaránt. A környezetünkkel fennálló kapcsolat és egymásra utaltság, valamint a környezettudatos szemlélet fontosságára is felhívva a figyelmet, rendezvényünket igyekeztünk minél környezetbarátabb módon lebonyolítani.

Nagy örömünkre, e kíváncsiság és információéhség kielégítésének szándékával, a bemutatott előadások és poszterek részletes kifejtésére életre hívott tanulmánykötetet végre kézbe veheti Kedves Olvasónk. A végül beérkezett huszonhárom kézirat jól mutatja az átfogó téma megközelítésének sokféle lehetőségét. A tanulmányokat a konferencia tematikus szekcióinak (A táj; Ember és környezete; Erdő, víz, termőföld, nyersanyag; A szimbolikus táj) megfelelően rendeztük, ezúttal az eredetileg poszterként szereplő prezentációkat is elosztva a témák között. A sokféle nehézség, melylyel a szerkesztőgárda az eltelt több, mint három év során szembenézett, végül leküzdhetőnek bizonyult és a szerzők, a szerkesztők és a lektorok fáradtságos munkája meghozta gyümölcsét, melyhez ez úton kívánunk minden olvasónak jó étvágyat, arra biztatva utódainkat, hogy a konferenciasorozat negyed évszázaddal ezelőtt Debrecenben meggyújtott lángját kitartóan hordozza tovább, hiszen az ezzel járó szellemi haszon és öröm minden befektetett időt és energiát busásan megtérít.

Sajnos kötetünk megjelenésének tragikus aspektusa is van, hiszen nemrég hunyt el kiváló munkatársunk, szerzőtársunk, Knippl István. Bár méltatását e bevezető sorok terjedelme nem teszi lehetővé, fontosnak érezzük, hogy e hely is meg-

emlékezzünk róla. Tesszük ezt nem csupán azért, hogy értékteremtő munkássága és elhivatott jelleme előtt tisztelegjünk, de azért is, mert nagy reményekkel feltűzelve szerette volna a *ΜΩΜΟΣ – Őskoros Kutatók Összejövedele* konferenciasorozat 2019-es és 2021-es alkalmával is vendégül látni a

rendezvényt. Erre végül nem nyílt már alkalma, mégis lelkesen üdvözölte az aquincumi rendezést, jelenlétével, előadásával és poszthumusz megjelenő tanulmányával is emelve közös munkánk színvonalát és jelentőségét. E kötettel tehát neki és kitűnő szándékának is emléket kívánunk állítani.

Budapest, 2023. január

Tóth Farkas Márton és Szilas Gábor

Értelmezhetőek-e a neolitikus körárkok processziós helyszínekként?

 P. Barna
Judith | Magyar Nemzeti Múzeum
Nemzeti Régészeti Intézet
p.barna.judit@mnm.hu

 Kalla
Gábor | ELTE BTK
Régészettudományi Intézet
kallag0707@gmail.com

Can Neolithic Rondels be Interpreted as Processional Sites?

This paper seeks to answer the question whether it is possible to detect ritual movements in the Central European Neolithic that are similar to processions well-known in antiquity. We discuss first the characteristics of processions in complex societies on the basis of a few examples from the antiquity, and then reviews the prehistoric sites where archaeological evidence in the literature suggests their existence.

Examples from the history of religion show that the symbolic landscape that evokes the mythological past takes on meaning through a variety of ritual activities, and thus becomes tangible for the community. The most important rituals can be organised in large ritual series, can take place in several different locations, and are often combined with spectacular processions. Procession is one of the most common community rituals. The procession has meaning and, as it moves through time and space, it can successfully communicate this meaning to society, it will be effective if it has an audience and is guided. Thus, its most important feature is the common process of moving a large number of people in orderly succession, or in a formal and ceremonial manner. Processions are often parts of bigger religious ceremonies.

Here we stress the communal-ritual function of circular enclosures (rondels) from among their multi-functional interpretations thus we examine processions of sacral character. Our starting point is the fact that rondels are demarcated from inhabited areas of settlements. It raises the possibility that on the occasions of outstanding communal festivals, the participants walked to the venue in a formal manner. The narrow entrances interrupting the ditches and the openings on the palisades of the rondels have already driven several researchers to formulate hypotheses on the existence of processions on a theoretical basis. It is especially the ditches with access corridors and the multiple rondels with earth bridges accompanied by steep side-ditches on the basis of which it is supposed that attendees of the rituals could only have entered the rondels in an ordered manner. The overview of some of the fundamental characteristics of processions in antiquity forms an interpreting framework for us. With the help of it we re-evaluate the archaeological legacy of the Late Neolithic rondels (archaeological finds related to communal rituals, feasts, mobilisation of huge resources in terms of time and effort, etc.). Prehistoric research in Britain, which we consider as a model, interprets ritual landscape monuments (avenues, cursus monuments, pit / post alignments) as venues for processions. In the next part of our study, we endeavour to answer the question whether similar landscape monuments like these may be detected in the context of Central European Neolithic rondels, primarily in the context of the Lengyel culture.

BEVEZETÉS

Bár az őskori szimbolikus táj kutatásának ma már hatalmas irodalma van, a processzió mint elméleti keret még ritkán kap szerepet az értelmezésben. Ez annak ellenére így van, hogy a világon az egyik legelterjedtebb közösségi rituáléformáról van szó. Az óorkutatásban ma már az egyik legfontosabb vizsgálati terület, melynek tanulságai a korábbi korszakok esetében is felhasználhatók. A tanulmány arra keresi a választ, hogy lehetséges-e hasonló processziók kimutatása a közép-európai neolitikumban is?

A vallástörténeti példák azt mutatják, hogy a mitológikus múltat felidéző szimbolikus táj sokréttű rituális aktivitás révén kapja meg jelentését, és ezáltal válik kézzelfoghatóvá és átélhetővé az adott közösség számára.¹ Ezt a jelenséget nevezi Jan Assman „ceremoniális kommunikációnak” (ASSMANN 1991). A legfontosabb rítusok nagy rituális sorozatokba rendeződhetnek, több különböző helyszínen folyhatnak, és sokszor összekötődnek látványos felvonulásokkal, processziókkal.

A neolitikus körárkok épített struktúrákért nemcsak jelentős hangsúlyt adtak a környezet egyes egységeinek, így válva meghatározóvá a korabeli mentális térképen és a kulturális emlékezetben több generáción keresztül, hanem ma már az sem kétséges, hogy a korabeli rituálékban is kiemelkedő szerepet játszhattak. A közösség településének lakott részétől való elkülönített fekvésük felveti annak lehetőségét, hogy kiemelkedő ünnepi alkalmakkor a résztvevők formalizált keretek között jutottak el a helyszínre.

A *processio*² (rituális felvonulás, körmenet) lényege a nagyobb embertömeg együttes felvonulása meghatározott módon, ceremoniális körülmények között, egy általában vallási jellegű rituálé részeként. A látványos felvonulások legtöbbször nagyobb közösségi rítusok bevezető eseményei (LUGINBÜHL 2015, 47). A processzió kifejezés egy közösségi tevékenységi formára utal, ami attól függően, hogy milyen környezetbe illeszkedik, nagyon sokféle lehet. Itt a szakrális (kultikus) jellegű processziókról lesz szó.

Egy áttekintő tanulmány megfogalmazása szerint a következők az alapvető jellemzői: a térbeliség (*spatiality*), résztvevők jelenléte (*participants*), a medialitás (*mediality*), a jelentés (*meaning*) és

¹ A szimbolikus tájhoz lásd pl. DAVID–THOMAS 2008 különböző cikkeit.

² A latin *procedo*, „előre menni, haladni” szóból.

időbeliség (*temporality*). Mindez azt jelenti, hogy a processzióknak jelentése van, és időbeli és térbeli mozgása során pedig akkor tudja ezt sikeresen közvetíteni a társadalom számára, akkor lesz eredményes, ha közönsége van és irányítják (STAVRIANOPOULOU 2015, 349–350).

PROCESSZIÓK AZ ÓKORBAN

Jól ismert, hogy a processzió a nagy ókori kultúrákban igen fontos társadalomformáló jelenség; egy elutasító időszak után része lesz a keresztény kultúrkörnek is, sőt, ha a körmenetekre vagy a zarándoklatokra gondolunk, világossá válik, hogy később a jelentősége egyre nő. A jellemzők tárgyalásánál alapvetően a jól ismert példákból indulunk ki, az ókori birodalmak néhány olyan híresebb jelenségből, mint a nagy egyiptomi processziós ünnepek (STADELMANN 1982; ASSMANN 1991), a babilóni újévi felvonulás (PONGRATZ–LEISTEN 1994; KALLA 2012), vagy a római felvonulások (FLESS 2004), így a *pompa circensis* (STAVRIANOPOULOU 2015). Különösen érdekes és tanulságos a görög polisok processzióinak rendkívüli sokszínűsége (ROBERTSON 1992; MOHR 2013). Ezek valamennyien meghatározó módon befolyásolták a települések és környékük szakrális topográfiáját, építészeti kiépítésüket. A nagy közösségi processziók mellett ott voltak az akár jelentős tömegeket megmozgató temetési menetek (*pompa funebris*, FLESS 2004, 51–52).

A vallási felvonulások mintájára sokszor létrejönnek profán, politikai jellegű processziók is, mint a római *triumphus*, de ezek is megtartanak számos szakrális elemet, és az utóbbi esetben is a menet egy templomban végződik, ahol a hadvezér/császár áldozatot mutat be (FLESS 2004, 47–49).

A jól ismert ókori jelenségeknek itt csak néhány jellemzőjét szeretnénk kiemelni, hogy látható legyen, a neolitikus jelenségek esetében milyen szempontokat érdemes figyelembe venni. Természetesen ez nem azt jelenti, hogy minden elemet meg kellene találni, itt csak egy szellemi keret felrajzolásáról van szó. A jellemzők egy része megfigyelhető régészeti anyagban is, mások nem.

1. A legnagyobb közösségi szakrális processziók az ókori keleten általában az éves ünnepekhez kötődtek, melyek sokszor az év kezdetét, a tavaszi napfordulót emelték ki a társadalom számára. Az újév ünnepe a világ őseredetű születési állapotát jelenítette meg, egyben újjáteremtette azt (STADELMANN 1982; ASSMANN

- 1991; PONGRATZ–LEISTEN 1994; KALLA 2012). A klasszikus világban számos különböző istenség ünnepének alkalmával rendeztek közösségi processziókat, ez volt az egyik legfontosabb közösségi esemény (FLESS 2004). Emellett léteztek kisebb társadalmi egységek (családok, klánok stb.) felvonulásai is, mint a temetkezés esetén (lásd fenn), de kérelmező és megtisztító processziók is (PODOSSINOV 2009, 126–134).
2. A processzió lefolyása szigorú szabályok szerint történt (*Marschordnung*), a résztvevők zárt rendben vonultak (ASSMANN 1991, 106–107; LUGINBÜHL 2015, 50). A felvonulás performatív akció, az egész eseményre a színpadi látványosság a jellemző, ami könnyen befogadhatóvá teszi a vallási-társadalmi üzeneteket (HÖLKESKAMP 2014). Egy másik jellemző a mindennapokon túlmutató gazdagság, a bőséges étel és ital fogyasztása. Az eseményhez hozzátartozott a lakoma, a zene és a tánc is, a szereplők egy része táncolva vonulhat (KUBATZKI 2018).
 3. Az istenségek a közösséggel együtt vonultak, szobraik vagy szimbólumaik révén vettek részt az eseményen, illetve sokszor a processzió lényege az volt, hogy az istenek meglátogattak más istenségeket (STADELMANN 1982; ASSMANN 1991; KALLA 2012). A processzió résztvevői szigorú szabályok szerint kiválasztottak, általában a közösség vezetője személyesen vonult elől. Különváltak a szereplők és a nézők, a szereplők különleges öltözékeket viselnek, melyek jelezték társadalmi szerepüket (ASSMANN 1991; FLESS 2004, 37–46). Az ábrázolások legtöbbször ezt az elemet emelik ki.
 4. A processzió általában egy nagy, összetett rituálésorozat része volt, és önmagában is több napig tarthatott (FLESS 2004, 46; KALLA 2012). Egy hosszabb felvonulási útvonalon idővel állomások alakulhatnak ki, az egyes helyeken önálló rituális cselekményekkel, áldozatokkal vagy depozícióval. Ennek egy jellemző példája az Athén és Eleusis közötti szent út (MOHR 2013, 65–70).
 5. Az egyik legfontosabb jellemző a processzió térbelisége. Ebből a szempontból a processziók két alapvető csoportba oszthatók. Létezett egy lineáris változat, amikor a menet egy településen belüli szakrális helyről egy településen kívüli felé vezetett (vagy egy településről egy külső szakrális térbe), és egy körszerű,

egy adott szakrális körzeten vagy egy településen belüli körmenet (*circumambulation*) (STADELMANN 1982; FLESS 2004, 54–56; PONGRATZ–LEISTEN 2006–2008). Fritz Graf az elsőt görög példák alapján centrifugálisnak, a másodikat pedig centripetálisnak nevezte (GRAF 1996). Az európai őskorban, úgy tűnik, mindkét esetre van példa. A településen kívüli, centrifugális processziók egyik legfontosabb jellemzője a tájjal való intenzív szimbolikus kapcsolat. Mezopotámiában például az újévi ünnepek során a kint és a bent szembeállítás a káosz és a kozmosz ellentétén alapult (PONGRATZ–LEISTEN 1994). Maga a táj gyakran kozmikus jelképként jelent meg, az egyes helyszínek a világ mentális térképének egyes elemeként kaptak jelentést. A processzió több útvonalon is indulhat, és később egyesülhet, a társadalom különböző szegmenseinek megfelelően. Szimbolikusan kijelölhet a közösség területét, földjeit, erőforrásait, ahogy ez a klasszikus példákon is jól látszik (STAVRIANOPOULOU 2015). Egyiptomban és Mezopotámiában is fontos szerepet játszott a szárazföldi mellett a vízi útvonal is.³ A változó politikai-társadalmi helyzetnek megfelelően az útvonal is változhatott. A szakrális tájat a processzióhoz tartozó rituálék ruházták fel jelentéssel, ezek emlékeztethettek teremtéstörténetekre, mítoszokra.

6. Ünnepi építészeti formák. A processzió háttere tartós formákat kaphat, szinte beleíródhat a tájba. Jellemzőek a látványosan kiépített útvonalak,⁴ tartós, néha díszes burkolatok,⁵ szobrokkal, díszes kapuépületekkel (MIGLUS 2006–2008). A fő hangsúly gyakran a processzió célállomására került, ez lehetett templom,⁶ építészeti formába öntött gyülekezőhely, vagy egy nagyobb rituális tér is. Máskor két jelentős templomot, vagy másfajta rituális építményt köt össze egy ilyen út.

³ Egyiptomi *Schiffprozession* (STADELMANN 1982, 1162). Mezopotámiában az istenutazásos processziók általában vízi úton történtek (PONGRATZ–LEISTEN 1994, 100–101).

⁴ Az útvonalak tartós kiépítésére sokszor csak hosszú használat után került sor. A klasszikus görög világban használt díszutakat sokszor csak sokkal később, a hellenisztikus és a római korban kövezik le, ilyen időtálló kiépítés nélkül pedig sok esetben még az útvonalat is nehéz megállapítani (MOHR 2013).

⁵ Mezopotámiában csak a processziós utak rendelkeztek szilárd burkolattal (MIGLUS 2006–2008; KALLA 2012).

⁶ Ilyen volt Mezopotámiában az újévi ünnep háza (PONGRATZ–LEISTEN 2006–2008; KALLA 2012).

7. A processzió egyik lényegi vonása volt a szakrális nyilvánosság különleges pillanata. A kultuszok sokszor zárt, rejtett, misztikus mindennapja és a processzió nyilvánossága között alapvető különbség volt (ASSMANN 1991; PONGRATZ–LEISTEN 1994). A közösség nagyobb része ilyenkor szembesülhetett a numinózzal, élhette át a mitikus hagyományt. A végső állomás rituáléi azonban újra misztikusan zártak lehettek.
8. A rituális aktivitás növekedése, főleg annak fokozódó látványossága, így a processziók előtérbe kerülése összefügg a társadalmi változásokkal.⁷

PROCESSZIÓK AZ ŐSKORBAN

Mindezek után újra feltehetjük a kérdést, egyáltalán jogos-e a processzió feltételezése a Kárpát-medencei neolitikumban? Nagy létszámú, komplex társadalmak példája használható-e egyáltalán kisebb méretű, kevésbé komplex társadalmak jelenségeinek megismeréséhez? Etnográfiai példák sokasága utal arra, hogy a nagyobb összefüggések, évenkénti ünnepek, beavatási szertartások, kiemelkedő személyek temetései mind összekötődhetnek kisebb-nagyobb processzióval, ahol a résztvevők szertartásos formában felvonulva jól láthatóan demonstrálják az adott társadalom egyes csoportjait, vagy a különböző helyekről érkezőket (pl. HAYDEN 2018, 54, 164, 266). Egy processzió annál kiterjedtebb, minél nagyobb méretű csoportokat fog össze, így egyes főnökségek már különösen látványos felvonulásokat rendeznek.⁸ A nagyobb embercsoportok szinkronizált mozgásának ritmikussága egyesíti az embereket, átélhetővé teszi a közös identitást. Ugyanakkor „kinetikus tapasztalat”-ként összekapcsolja a teret és az időt, az útvonal egy narratív folyamattá válik, amely összeköti az addig szétszabdalt történeteket (LUND 2008, 97–98).

MONUMENTÁLIS DÍSZUTAK AZ ATLANTI MEGALITIKUS VILÁGBAN

A következőkben azokat a példákat tekintjük át röviden, melyeknél az őskorban a processzió a szakmai diskurzus részévé vált, ez pedig a fennmaradt

jelenségek jellegének, elsősorban a megalitikus építészeti tradíciónak köszönhetően legtöbb esetben elsősorban a Brit-szigetek őskorkutatását jelenti.

A processzió lehetőségét az őskorkutatás a következő jelenségekkel kapcsolatban vetette fel: a széles díszutak (*avenue*-k), az ún. *cursus*-ok, a gödörösorok, a mocsári gerandautak, sírokhöz, telkekhez ill. körárkokhoz vezető utak. Itt ezek közül csak néhánynak a kiemelésére van lehetőség.

A leghíresebb *avenue*-k a Stonehenge környéki rituális táj összetett építményegyütteseinek tartoznak. Az ún. *Riverside Project* meggyőzően mutatta ki, hogy a neolitikumban (Kr. e. 3000 körülől) ez a régió egy folyamatosan változó, egyre összetettebb szimbolikus tájként működött, melynek jelentősége túlnyúlt ezen a térségen. Az egyes építmények nem elszigetelten álltak, hanem folyamatos volt köztük az interakció (1. kép 1). Az itt lefolytatott rituálék a sziget egész, különböző eredetű népességét egyesítették, közös kulturális háttérrel teremtve. Stonehenge környékét monumentumok egész sora népesítette be, ezzel tagolva és értelmezve a tájat, ezek között voltak kör alakú rituális központok, Stonehenge korábbi változata, Durrington Walls, Woodhenge, két *cursus* (1. kép 2) és óriási számú kör alakú és hosszú temetkezési domb (RICHARDS 1990; PARKER PEARSON ET AL. 2006; 2008; PARKER PEARSON 2012; PARKER PEARSON ET AL. 2020). A legfontosabb közösségi rituális helyeket részben az Avon folyó, részben pedig egy jól kiépített útvonal, az *Avenue* kötötte össze. Az már korábban is jól ismert volt, hogy az *Avenue*-nek a Stonehenge-be csatlakozó 500 m hosszú szakaszát egyértelműen a téli–nyári napforduló napkeltéjének tengelyéhez irányították (1. kép 3), de az most derült ki, hogy emellett egy természetes jelenséghez is illeszkedett: az alsó kőzetbe mélyülő periglaciális korú párhuzamos hasadékok és két kiemelkedő bakhát vonalát követte. A 22 méter széles, két V-alakú árokkal kísért út egykori kialakítói mély jelentőséget tulajdoníthattak annak, hogy a földi jelenségek egybeestek az égiekkel – azaz a napfordulós napfelkeltének a tengelyének irányában rajzolódott ki a kőzetben egy határozott irány –, tehát nemcsak a *henge*-eket helyezték el a kozmikus térben, hanem az utakat is. Az *Avenue* folyó felé vezető szakasza valamivel keskenyebb volt (19,2 m), vonalát két, 1 m széles és 0,6 m mély árok jelölte ki, és paliszádfal nyomait is megtalálták, ami egy erősebb kiépítésre utal, és kiemeli az útvonal jelentőségét. Ezt az irányt az újonnan felfedezett *henge*, az ún. *Bluestonehenge* jelölte ki,

⁷ Ez jól látható a görög polisok (ROBERTSON 1998) és Róma esetében is (LATHAM 2016). Ennek következménye a politikai jellegű processziók megjelenése Rómában és a Római Birodalom más területein (FLESS 2004, 51–53; HÖLKESKAMP 2014).

⁸ Lásd például a hawaii főnökségek Makahiki ünnepét (BERGEN-DORFF–HASAGER–HENRIQUES 1988).

1. kép. 1: Stonehenge és környéke (PARKER PEARSON 2013, Fig. 4), 2: Az ún. *Greater Cursus*, 3: *Avenue*
Fig. 1. Stonehenge and its surroundings, 2: *The Greater Cursus*, 3: *Avenue*

Források / Sources: https://historicengland.org.uk/hex/file/he/content/upload/11818_700.jpg?w=980&h=650&mode=max&qquality=60; <https://i.pinimg.com/236x/f5/ff/68/f5ff682fb12c54e07d512557851ff4ac--stonehenge-prehistory.jpg>

amely az Avon partja mellett feküdt (ALLEN ET AL. 2016). A Stonehenge régióban egy másik, újonnan felfedezett *avenue* volt a leglátványosabban kiépített: ez 30 m széles sávban és 170 méter hosszan kötötte össze a Durrington Wallst az Avon folyóval. Ennek felületét a középső részen apróra tört állatcsonttal és kerámiatöredékekkel erősítették meg. Többször megújították, majd *sarsen*-kövekkel szegélyezték. Mike Parker Pearson madagaszkári példák alapján arra a következtetésre jutott, hogy az utak az élők és az ősök közötti kapcsolatot hozták létre, összekötve kétfajta rituális körstruktúrát, a Durrington Wallst (a Woodhenge-el együtt) és Stonehenge-et (PARKER PEARSON–RAMILISONINA 1998; PARKER PEARSON ET AL. 2006).

Ilyen *avenue*-k viszonylag nagy számban ismeretek máshonnan is Angliából; a Brit-szigetek más részein és Bretagne-ban ritkábbak, de ott is előfordulnak. Alapvetően kőkörökhöz (vagy *henge*-ekhez) kötődnek és a késő neolitikum és a kora bronzkor időszakában voltak használatosak.

A *cursus*-ok rendkívül hosszú, töltéssel és kívül árkokkal körülhatárolt térségek. Két méretkategóriájuk ismert: a nagyobbak hossza 620 m és 4 km között mozog, 20 és 128 méter közötti szélességgel, a kisebbek 170–480 m hosszúak és 30–60 m szélesek. A Kr. e. 4–3. évezredben hosszú időtávban készültek és használták azokat (HARDING–BARCLAY 1999).

A *cursus*-ok funkciója rendkívül vitatott, néhány interperetációs lehetőség merült fel velük kapcsolatban, melyek nem feltétlenül zárják ki egymást. Ezek röviden: processzió helye, korábban meglévő monumentumok és jelentős helyek összekötője, csoportok és események lehatárolója, különböző jelentőségű területek elválasztója, szimbolikus jelenség, szent/tiltott terület/temenos (BARCLAY–MAXWELL 1998, 114–115). Valójában egy azonos rituális–szimbolikus rendszer különböző oldalairól lehet szó.

A *cursus*-ok hosszanti elrendezése, a tájban elfoglalt helyük és az a tény, hogy más monumentumokat kapcsolta össze, valószínűsíti, hogy létesítésük egykori processziókkal függött össze, legyenek azok korábbiak vagy egykorúak. Már Richard J. C. Atkinson felvetette a Dorset Cursus kapcsán, hogy egy processziós útvonal keretezésére szolgálhatott (ATKINSON 1955), de Christopher Tilley volt az, aki ezt a tézist részletesen kidolgozta, szintén a Dorset Cursus vizsgálata nyomán (TILLEY 1994, 170–201). Tilley kiemelte a több szakaszban (Kr. e. 4. évezred végétől a Kr. e. 3. évezred első feléig) készült *cursus*

szoros kapcsolatát a környékbeli hosszúhalmokkal, közülük igen sok vagy közvetlen kapcsolatban volt vele, vagy valamelyik szakaszáról jól látható volt.

Már láttuk, hogy a folyóvizek fontos processziós útvonalak lehettek. Kenneth Brophy hívta fel a figyelmet, hogy a légifotókon jól követhető a *cursus*-ok folyóval való szoros kapcsolata, gyakran azok vonalát követi. Felmerül annak a lehetősége, hogy a *cursus*-ok a folyók metaforái lehettek és ezen keresztül az életet szimbolizálhatták (BROPHY 2000; BRADLEY 2007, 67–68). Hasonló gondolatkörbe tartozik, hogy a *cursus*-ok által monumentális formába emelt processzió rituális gyakorlata a kozmológiában gyökerezhet (JOHNSTON 1999).

Szintén útvonalakat jelölhettek ki az ún. gödör sorok (*pit alignments*), melyekben egykor cölöpök állhattak. Bár ebben az esetben is többfajta funkció is felmerült, egy számos érveléssel alátámasztható lehetőség, hogy az egykorú, ceremóniális *avenue*-khoz és *cursus*-okhoz hasonlóan kulcsfontosságú szerepük lehetett a lehatárolt szakrális területekre való bejutásban, és a mozgás kontrolljában (WADDINGTON 1997, 30–31). Legutóbb például Durrington Walls környezetében fedeztek fel geofizikai felméréssel a *henge* környezetében gödör sorokat, melyek kör alakú gödör struktúrákhoz kapcsolódtak (GAFFNEY ET AL. 2020, Fig. 4).

RITUÁLIS UTAK AZ EURÓPAI ÓSKORBAN

Gödör sorok az őskor különböző időszakaiban nem csak a Brit-szigeteken, hanem Közép-Európában is részét képezték a rituális tájnak (PODBORSKÝ–KOVÁRNÍK 2006, 64–65). A lengyeli kultúra Komjatice-i lelőhelyén légifotózással egy neolitikus épületalaprajzok és gödrök mellett kirajzolódó gödørsort dokumentáltak (KUZMA 1997, 129; PODBORSKÝ–KOVÁRNÍK 2006, 64). Bár ennek és a Komjatice-i, légifotózással és geofizikai felméréssel felderített, feltehetőleg neolitikus körárokknak (KUZMA–TIRPÁK 2012, Abb. 14. 4) az egymáshoz való kronológiai és térbeli viszonyáról nem rendelkezünk további információkkal, ez az adat mégis felkeltheti a reményt, hogy a jövőben talán a közép-európai neolitikumból is nagyobb számban előkerülhetnek régészeti kimutatható, processzióra utaló épített jelenségek.

A Brit-szigeteken a processzió materiális hátterei, az *avenue*-k és a *cursus*-ok egyértelmű nyomai miatt foghatók meg régészeti jól, itt tehát megfigyelhető a monumentális megjelenésre való

törekvés. Ez pedig az emlékezet tartós fennmaradását szolgálta (BRADLEY 1998; 2002, 83–111), és jól jelzi a felvonulások társadalmi jelentőségét. Az emlékezetnek magában a processzióban is kiemelt szerepe lehetett, összekötötte az ősök és az élők által képviselt idősíkokat. Bár az ókori világból is jól ismert jelenség a processzióra az ünnepi időszakokon kívül is emlékeztető, szinte színpadi háttér, egyértelmű, hogy lehettek olyan felvonulási útvonalak is, melyeket nem jelöltek erős és tartós vizuális jelek, ezért ezek megtalálási esélye csekély. Valahol a kettő között foglalnak helyet a mocsári fa utak.

A fa gerendákból kiépített mocsári utak egy részének a szakrális jellege egyértelműen bizonyítható, a vízben tárgyak tömegét deponálták. Sok ilyen út emelvényekben végződött, bár nehezen megmondható, hogy azok a rituális cselekmények, melyek e platformokon zajlottak, összekötődtek-e processzióval.⁹

A Brit-szigeteken és Bretagne-on kívül alig van az európai őskornak más olyan helyszíne, ahol a kutatás eddig felvetette, hogy felvonulási útról lenne szó. A Kárpát-medencében legújabban Raczyk Pál Polgár-Csőszhalom neolitikus településének vizsgálata során elvégzett geofizikai mérések alapján azonosított a többszörös körárkok-rendszerrel körülvett tell és az alsó település között egy 10 méter széles, 300 m hosszú üresen hagyott területet, melyet angliai példák alapján processziós útvonalként értelmezett (RACZYK 2018, 32–33; MESTERHÁZY ET AL. 2019, 15). Ennek előkerülése szinte várható volt, hiszen – mint a Brit-szigetek példáin láttuk – az interregionális találkozóhelyek esetében igen nagy az esélye,¹⁰ hogy az emberek mozgása ritualizált módon történik. A dél-magyarországi neolitikus telkek esetében is elképzelhető, hogy hasonló jelenségeket lehessen megfigyelni. Különösen a telkek folyóvizekkel való kapcsolata érdemel kiemelt figyelmet (MAKKAY 1982, 139–140). Itt a szimbolikus tájban és a ritualizált útvonalak rendszerében a folyóvíznek ugyanolyan fontossága lehetett, mint ahogy azt az *avenue*-k és *cursus*-ok példáján láttuk.

Bár kiépített út ezeken a településeken még nem került elő, de az olyan Tripolje *megasite*-ok esetében, mint Nebelivka (Kr. e. 4. évezred első fele), melyeket egy új megközelítés szerint nem a kezdődő urbanizmus jelének, hanem interregionális

gyülekezési helyeknek tartanak (*assembly place*), logikusan merült fel a processzió lehetősége. John Chapman és Bisserka Gaydarska egyik legújabb tanulmányukban már processziókkal összekötött ünnepségeket feltételeznek itt (CHAPMAN–GAYDARSKA 2019; CHAPMAN–GAYDARSKA–NEBIA 2019, 16).

De nemcsak a fizikailag megfogott utak, hanem az ábrázolások is bizonyítják a ritualizált felvonulás jelenlétét az őskorban, ezek leginkább a bronzkorra és a vaskorra jellemzőek,¹¹ amikor sziklavészeteken,¹² festményeken¹³ és szitulákon¹⁴ a narratív ábrázolásmotívumok megjelentek. Ez is egy olyan téma, amely külön tanulmányt igényelne, hiszen felvonulási menetek sora ismert, ha értelmezésük vitatott is. Itt ugyancsak nincs hely a vaskori processziós útvonalak számos ismert példájára kitérni, közülük csak egyet emelünk ki, ahol maga az útvonal nem kiépített, de a deponálási szokások kijelölik azt. A La Chasseron (Svájc) gallo-római hegytetői szentélyét és a hozzá tartozó processziós útvonalat egy külön régészeti program vizsgálta. Itt az utak természetes csapások voltak, különösebb kiépítés nélkül. Az egész együttes egy kisebb helyi közösségé lehetett (LUGINBÜHL–CRAMATTE–HOZNOUR 2013, 239–281; LUGINBÜHL 2015, 50).

KÖZÉP-EURÓPAI RONDELLÁK

Az eddigi teljesnek semmiképpen nem mondható áttekintés is egyértelművé teszi, hogy a processzió az őskor szinte minden időszakában általános jelenség lehetett, így érdemes megvizsgálni ebből a szempontból a közép-európai neolitikus körárkos építményeket, az ún. rondellákat is. Annál is inkább, mivel sok hasonló vonással rendelkeznek, mint a koncentrikus körökben felépített korai, faszervezetű *henge*-ek (építészet; csillagászati tájolás; feltételezett funkció; monumentalitás). Mindkét

¹¹ A közel-keleti és európai neolitikum és khalkolitikum tánc-ábrázolásai esetében is gyakran felmerült, hogy processziós jelenetek lennének. A különböző esetekhez lásd GARFINKEL 2003, 42–43, 170, 269–278.

¹² Lásd például Val Camonica véseteit (ANATI 1961), vagy a skandináviai bronzkori ábrázolásokat egykori processziókról (COLES 2003).

¹³ Különösen érdekes a svédországi Kivik híres bronzkori körakásos sírjának (*cairn*) emlékegyüttese, ahol a kamra falán, két kőlapon felvonulás látható, megjelenik rajta egy szekér és kürtöt fújó személy is (RANDSBORG 1993).

¹⁴ Újabb áttekintés: EIBNER 2018, különösen 87–92. Gilda Bartolini és Cristiana Morigi Govi a Certosa-szitula képsávjait egyetlen képbe egyesítették, így jól látszik, ahogy a nők, férfiak és harcosok sora vonul fel egyetlen nagy menetet alkotva (BARTOLINI–MORIGI GOVI 1995, Fig. 6).

⁹ Ezekről összefoglalóan lásd BRUNNING–MCDERMOTT 2012.

¹⁰ Polgár-Csőszhalom találkozóhely jellegéről lásd RACZYK ET AL. 2002; RACZYK–ANDERS 2017, 77–78.

esetben megfigyelhető a tér lekerítésére, ill. a közösség bizonyos tagjainak kizárására való törekvés, ami minden bizonnyal az egykori használattal és szimbolizmusal állhat összefüggésben (P. BARNA 2017b, 34). A következőkben áttekintjük azokat az érveket, amelyek alapján úgy gondoljuk, hogy a késő újkőkori lengyeli körárkok nemcsak rituális helyszínek voltak, hanem a közösség tagjai ide látványos felvonulással, processzióval érkeztek.

A körárkos építmények több feladatot ellátó létesítmények, melyek egyik legfontosabb szerepüket közösségi-rituális helyszíneként töltötték be (összefoglalóan: RIDKÝ ET AL. 2019, 18–23). Ez a megközelítés nem csak a körárok konkrét (azaz: monumentális földmű) jelentését, hanem az újkőkori társadalom működéséhez kapcsolódó aspektusokat – pl. a körárkok belsejében zajló közösségi rítusokat – is magába foglalja (PETRASCH 2012). Az egykorú települési objektumoktól mentes, szabad belső térnek a nagyszámú résztvevő befogadásában lehetett szerepe. A körárkok a mindennapi élettértől elkülönített, különlegesen formában megalkotott területek. A környezettől való jelképes elkülönülést az árkok, sáncok, paliszádok (cölöpsorok) körei fizikailag is megjelenítik. Az árkok harcászati szempontú védelmi szerepe nem valószínű; maga a kör mint a legtokéletesebb forma azonban mágikus-szimbolikus védettséget nyújt. Már az építés folyamata is ritualizált lehetett, ami a társadalmi együttműködést és a kapcsolatok ismételt megerősítését szolgálhatta (STÄUBLE 2002, 307; FÜZESI ET AL. 2020, 157). A körkörös alaprajz és a bejáratok tudatos, kozmológiai meghatározottságot tükröző (csillagászati vagy a környező / rituális tájra utaló) tájolása olyan következetes építési elveket tükröznek, melyek nem funkcionális, hanem hitvilágbeli alapokon nyugszanak (ún. „körárok eszme”: NEUBAUER 2017, 282), és egyben azt is jelzik, hogy a körárkok a kozmosz megtestesült jelképei (*imago mundi*) lehettek. A körárkok tájolásának csillagászati célpontja régióként változó (BECKER 1996; PODBORSKÝ ET AL. 1999, 260; SCHLOSSER 2007; PÁSZTOR–P. BARNA–ROSLUND 2008; PAVÚK–KARLOVSKÝ 2008; MELICHAR–NEUBAUER 2010, 136–167),¹⁵ de területenként jellemző

¹⁵ A nap-, ill. holdtájolás mellett felmerült a markáns tájelemekhez (BUJNA–ROMSAUER 1986; BERTÓK–GÁTI–VAJDA 2008, SCHIER 2014), ill. a lejtőviszonyokhoz (ZOTTI 2017) való tájolás elmélete is. Az egyes csillagképekhez való tájolás elméletét mára elvetették.

tendenciákkal.¹⁶ Közös vonás, hogy ezek az irányok a közösség számára fontos eseményeket, ünnepeket jelezhettek. Az ünnepek idejét égi jelenségek jelölhették, de megkülönböztetett időszakokra utalnak a dunántúli körárkok tájolási értékeiben megfigyelhető csoportosulások is. Ezen ünnepek jelentőségét jelzi, hogy időpontjaikat a közösség a szakrális építmények tájolásába kódolta (PÁSZTOR–P. BARNA–ROSLUND 2008; P. BARNA 2017b).

A processzió fontos jellemzője, hogy általában egy zárt térbe érkezik, melynek kialakításában szerepet játszik az akusztika (zene) is. A paliszád még az árkoknál is látványosabban határolta le a belső teret, látvány- és átjárhatósági torlaszt képezve. A paliszád rése sokszor lényegesen szűkebb, mint az árkon átvezető földhíd. Az akusztikai élmény jelentőségére az újjáépített körárkok, a Heldenbergben felépített Schletz-i (LOBISSER–NEUBAUER 2005) és a Goseck-i (BIEHL 2010, Fig. 18. 5) építmények hívták fel a figyelmet. A paliszádfal felerősítette a hangot, fokozhatta a belső térben zajló rituálék élményszerűségét (NEUBAUER 2017, 289).

A fontos rituális helyszínre való eljutás csak ceremóniális körülmények között történhetett. Ezzel egybecseng az az elméleti megközelítés, hogy az árkokon átvezető szűk bejáratok és a paliszádok rései szabályozták a belső térbe való bejutást. Ezen az alapon már többen feltételezték a lineáris processzió gyakorlatát a közép-európai neolitikus körárkokkal kapcsolatban (pl. STÄUBLE 2006; BIEHL 2010, BERTEMES–NORTHE 2012, 22; GIBSON 2012; TAYLOR 2012; NEUBAUER 2017, 292). A szűk, folyósószerű bejáratok nagyon leszűkültek, oldalain az árkok rendkívül meredek voltak és egyszerre csak egy vagy két ember haladhatott át. Ezt védelmi jellegnek is lehet értelmezni, de sokkal valószínűbb, hogy rituális jelentősége volt, mivel arra ösztönözte az embereket, hogy szabályozottan, processzióval vonuljanak be a körárok belsejébe, ami a rituálé lényegi eleme lehetett.

Közvetett adatok révén talán szakrális körzeten belüli, körben mozgó körmenettel (*circumambulation*) is számolhatunk a körárkok azon alaprajzi sajátossága nyomán, hogy az árok külső

¹⁶ Pl.: a németországi körárkoknál a szoláris év naptári fordulópontjaihoz való tájolás figyelhető meg (BECKER 1996; SCHLOSSER 2012; SCHIER 2014), míg a Dunántúlon a rondellák keleti bejáratát következetesen a felkelő napnak az alapításkor megfigyelhető irányához igazították (PÁSZTOR–P. BARNA–ZOTTI 2015). A lengyeli kultúra néhány létesítményének tájolásában a hold játszhatott szerepet (PAVÚK–KARLOVSKÝ 2008), a döntő többségnél azonban a naptájolás mutatható ki (PÁSZTOR–P. BARNA–ROSLUND 2008).

kerületén egy leletmentes sáv húzódik. Peter Milo és munkatársai vetették fel, hogy ez akár a körárok megkerülő út nyoma is lehet (MILO ET AL. 2015, 257–258). Hasonló, 10–25 m széles, leletmentes sáv övezi a Bezeréd-Teleki-dűlői körárat is (P. BARNA ET AL. 2018, 225).

A szűk bejáratok és a paliszádok rései nem csak fizikailag szabályozták a belső térbe való bejutást, hanem ez egy olyan kontroll-elem, ami fontos érv a körárok szociális funkciója mellett is: amint a „bent” meg van különböztetve a „kinttől”, azok, akik bent vannak, engedélyezhetik, megtagadhatják vagy korlátozhatják a kint lévők bejutását (GIBSON 2012, 346). Egy szemléletes példa a zárt hely korlátozott elérésére a Stichband kerámia kultúrájának háromszoros körárka Eythra lelőhelyen, amely bár a 13 200 m²-nyi területével az egyik legnagyobb ismert körárok, a belső körárkon belüli két paliszád által lehatárolt tér mindössze 3 000 m² nagyságú (STÄUBLE 2002, 306); de idézhetnénk Szemely 1. körárkának példáját is (BERTÓK–GÁTI 2014). A körárokba érkezők terelésének szándéka egyértelműen látszik az olyan összetettebb alaprajzú körárok esetében, mint amilyen a bezerédi is: itt, a déli bejáratnál a geofizikai felmérés eredménye szerint, a paliszádok bejáratot folyósót képeznek, a külső körárok bejárata előtt pedig egy félköríves toldalékárok található. Mindkét konstrukciónak ugyanaz lehetett a szerepe: a szimbolikus határvonal jelentésén túl kontrollálni a befelé haladó mozgását (STÄUBLE 2012, 138).

A lakoma a közösségi rituális cselekvések fontos eleme, a legtöbb társadalomban jelentős szerepet játszik az átmeneti rítusok¹⁷ különböző formái során (KALLA–RACZKY–V. SZABÓ 2013, további irodalommal), s gyakran társulnak processziókhöz.¹⁸ Lakomák nyomai a rondellákban régészetiileg is kimutathatók (BIEHL 2010, 235; RACZKY–ANDERS–BARTOSIEWICZ 2011, 52). Nagymennyiségű állatcsont¹⁹ – különösen a nagyméretű házi- vagy vadállat maradványok hangsúlyos

jelenléte – mellett jellemző leletek a körárok betöltéseiből gyakran előkerülő *bukránium*-ok,²⁰ amelyek az elfogyasztott állatok trófeáiként is értelmezhetők, ill. az ép őrlőkövek, amelyeket lakomák előkészületeihez használhattak (RIDKÝ ET AL. 2019, 22, további irodalommal).

A rituális befektetés mértékéről képet alkothattunk a bezerédi körárok építésére fordított munka nagyságából. A létesítményről készült 3D-s rekonstrukción a paliszádok több mint 3000 fa cölöp felhasználásával épültek; s matematikai becslés szerint az árok kiásásánál legalább 5666 m³ földet kellett megmozgatni. A belső paliszád által határolt „hasznos” tér a külső árok által határolt területnek kb. 22%-a. Ez az arány az Eythra-i körárok esetében is kb. 23% (STÄUBLE 2002, 306). Már ez a két példa is jól mutatja az egész építménybe fektetett erőforrások túlzó mértékét, mind terület, mind pedig munka tekintetében.

A különböző anyagok és tárgyak eltemetésével kialakított strukturált depozitumok arra utalnak, hogy a körárokot különböző rituálék során folyamatosan használták. A különleges jelentéstartalommal rendelkező emberi és állati figurákat, oltárokat, bukrániumokat, festett kőeszközöket, díszített edényeket, emberi és kutya maradványokat, valamint a szándékos házégetésből származó nagy mennyiségű égett paticsot ünnepi szertartások keretében helyezhették el, és ez kiemeli a rondellák szakrális jelentőségét.

Bár kiépített utak a Kárpát-medencei neolitikum idejéből még nem mutathatók ki egyértelműen, ez nem jelenti azt, hogy nem is voltak.²¹ (Tartós burkolat nélkül az azonosítás többnyire csak árok esetében lehetséges, és ha ez elég mély volt ahhoz, hogy az erózió ne pusztítsa el.) A körárok belsejében zajló közösségi rituális cselekmények résztvevői azokon az útvonalakon vonulhattak be processzió keretében a létesítmény belsejében, amelyeknek tartós burkolattal ellátott példáját Közép-Európából ugyan még nem ismerjük, de geofizikai felméréseken vagy légifotókon kitaposott ösvény, ill. (a hajdani utat szegélyező) árok formájában már

¹⁷ A körárok mint átmeneti rítusok színhelyeihez lásd pl.: PETRASCH 2012; TAYLOR 2012.

¹⁸ Paul Garwood (2011, 273) felhívja a figyelmet, hogy az átmeneti rítusok elemzésekor a régészet milyen kevés figyelmet szentel a mozgásnak.

¹⁹ Pl.: Polgár-Csőszhalom (RACZKY ET AL. 2002, 853–856), Nagykanizsa-Palín-Anyagyerőhely (TOKAI 2017), Goseck (BERTEMES–NORTHE 2007, Abb. 3; BIEHL 2010). Friebritz 1 körárkában az előkerült állatcsont mennyiségének 61 %-át őstulok (*Bos primigenius*) tette ki (PUCH 2005, 133). Figyelemre méltó Ölkam kétszeres körárkának esete is, ahol a külső árokban több vadállatcsont került elő, mint a belsőben (PUCH 2005, 135).

²⁰ Összefoglalóan lásd ZALAI-GAÁL 2005.

²¹ Például Au am Leithaberge lelőhelyen geofizikai felméréssel mutattak ki egy utat, melyet egyik oldalról hársor kísér (NEUBAUER 2010, Abb. 6). Sormás-Török-földek II. árok-rendszerének egyik, É/ÉNy–D/DK-i irányú fő térszervező tengelye egyben útként is szolgált abból ítélve, hogy a késő neolitikumban generációkon keresztül, mindvégig beépítetlen maradt (P. BARNA 2017a, 367–373). Ezek az utak valószínűleg nem rituális célú felvonulásokra, processziókra utalnak, hanem a mindennapi tevékenységek során használhatták őket.

adatolható. A bizonytalanságot az okozza, hogy a körárok használati idejével való egykorúságukat s valódi funkciójukat ásatással még nem sikerült igazolni. A lengyeli kultúra Szemely-Hegyes lelőhelyén két különböző út is előkerült: az egyik esetben az 1. és a 2. árokrendszert köti össze a geofizikai felmérésen kirajzolódó, lineáris struktúra, míg a másik út az 1. sz. árokrendszer keleti bejáratán halad keresztül (2. kép 1). A külső árokrendszer északi, déli és nyugati oldalán a kapuk körül, nagyobb, félköríves árkok találhatók, a keleti kapunál viszont nincs ilyen. Itt egy feljáróként interpretált mélyedés fut keresztül, mely a két külső gyűrűn áthalad, de a belső körárok kapuját nem éri el (BERTÓK–GÁTI–VAJDA 2008, 95; BERTÓK–GÁTI 2014, 62, II. 64). Légi felvételeken, pl.: Ružindol-Borová (2. kép 2; KUZMA–TÍRÁK 2012, Abb. 6. 5) vagy geofizikai felméréseken felismerhetők a körárok belsejébe vezető lineáris struktúrák, pl.: Peterd-Gyomberek (2. kép 3; BERTÓK–GÁTI 2014, Abb. II. 49), Nové Bránice és Milovice (2. kép 4–5; MILO ET AL. 2015, Figs 2–3) lelőhelyeken. Immendorf körárka egy sík platón fekszik, így kevésbé érinti az erózió; ezért is maradhatott fenn egy egyenes árok, mely az utat kísérte (2. kép 6; MELICHAR–NEUBAUER 2010, 224–225).

A processziós útvonalak célállomásainál (templom, gyülekezőhely, rituális tér) gyakoriak a díszes kapuépítmények. Körárkok kapuépítményeinek nyomait dokumentálták többek közt Svodín (NĚMEJCOVÁ–PAVÚKOVÁ 1995, Abb. 74), Hluboké Mašůvky (VALEK ET AL. 2009, Tab. 6. 3–5) és Künzing-Unternberg (PETRASCH 2012, Abb. 8) lelőhelyeken. A kapuk közelében, az árkok betöltésében masszív, paticsos omladék került elő Szemely-Hegyes 1. körárkában (BERTÓK–GÁTI–VAJDA 2008, 95) és Nagykanizsa-Palin-Anyagnyerőhelyen (TOKAI 2017, 10, 4. kép 1–3, 7–8). A geofizikai felméréseken kapuk közelében mért kiugróan magas mágneses értékek utalhatnak hasonló, erősen átégett paticsos betöltésre, pl.: Bezeréd DK-i és ÉNy-i kapu (P. BARNA ET AL. 2018, 7. kép), Ligetfalva (P. BARNA ET AL. 2019, 6) vagy Bíňovce (MILO ET AL. 2015, 255) esetében. Ezek vagy a kapu felépítményének vagy más, távolabb fekvő épületek, lakóházak részei lehettek, melyeket látványos égetési szertartások során pusztítottak el. Mindez a helyszínen is megtörténhetett, de elképzelhető, hogy máshol lezajlott rítusok maradványainak összegyűjtése és elhelyezése történt a szakrális körzetben. A tér különböző helyszíneinek tárgyasított összekapcsolása tárgyak

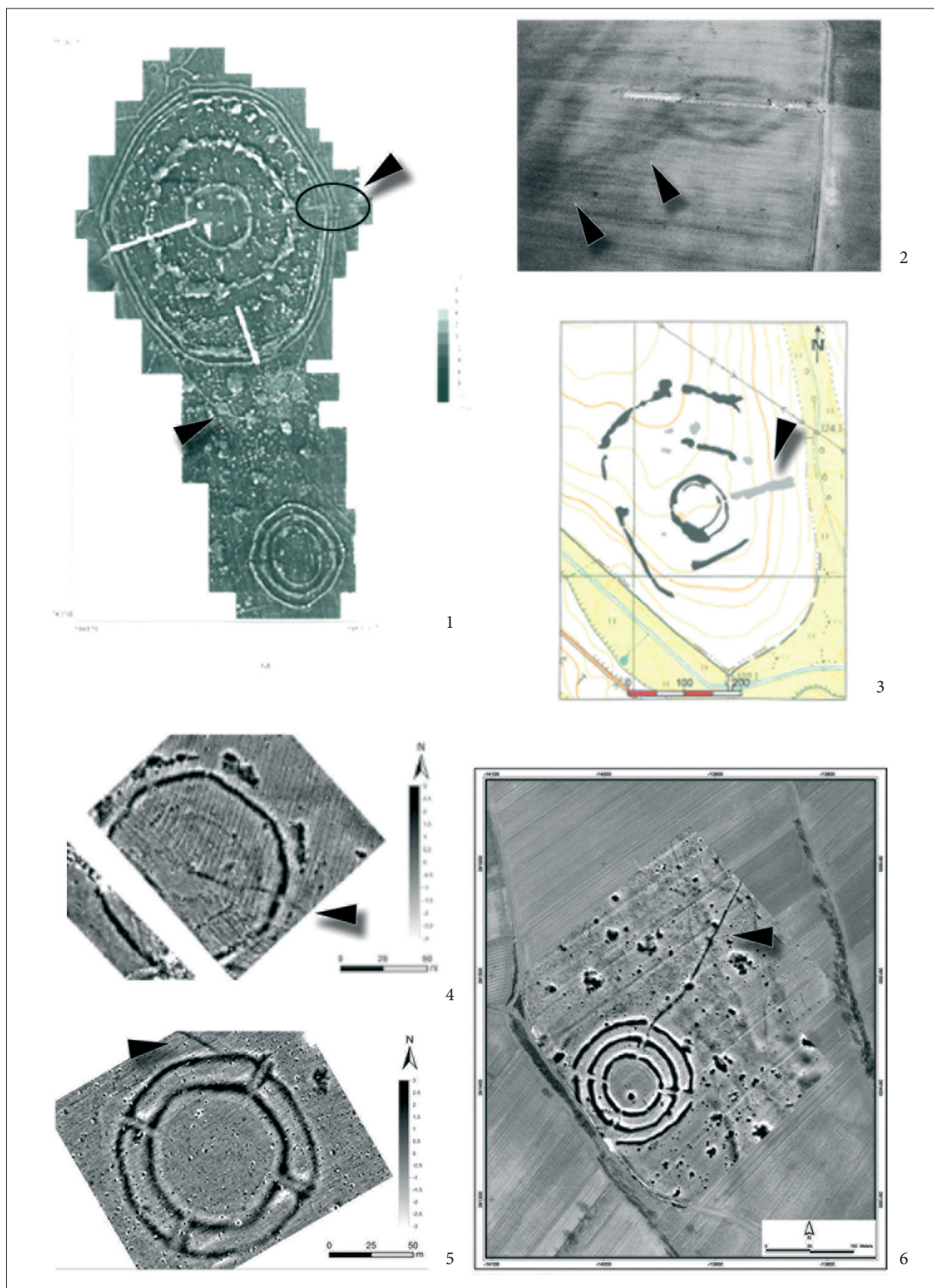
és anyagok új összefüggésbe való átvitele által szintén jellemző a processziókra. A nagymennyiségű égett paticsotredék esetében kérdés, hogy hol volt a házégetés hosszú időt igénybe vevő rítusa (TRINGHAM 2005).

A már említett szemelyi lelőhely arra is jó példa lehet, hogy egy szertartás-sorozatba a szimbolikus táj több színhelyét is bevonhatták. Eythra lelőhelyen a háromszoros körároktól délre, 280 m-re egy kör alakú kerítőárokral övezett, 9700 m²-es terület, északra pedig egy többszörös körpaliszád állt, köztük útként értelmezett egyenes vonalú struktúrákat azonosítottak. A kerámia leletekre alapozott keltezés szerint a körárok és a körpaliszád megközelítőleg egy időben létesült, a lineáris jelenségek kora azonban nem ismert (STÄUBLE 2002, 307). Pranhartsberg 1–2 és Friebritz 1–2 esetében vízi útvonal kötötte össze a körárkokat – láthatjuk tehát, hogy a processziók által gyakran érintett vízi útvonalak szerepe is felmerül a körárkok kapcsán. Az osztrák átfogó körárok kutatási program keretében elemzett körárkos lelőhelyek 84%-a forrás közvetlen közelében vagy forrásterületen létesült, néhány esetben hajdani tavak partján (NEUBAUER 2017, 286–287). A Zalaapáti-hát mikrorégióban feltérképezett négy körárok mindegyike vízközelben, jellemzően a Zala-folyó mellékpatakjai mentén fekszik. A zalai lelőhelyek több esetben olyan déli lejtésű domboldalakon fekszenek, melyek lábánál két patak egyesül (pl.: Sormás-Török-földek, Gétye, Ligetfalva).

A körárkok szellemi jelentőségét jól jelzi, hogy nemcsak az első építésbe fektettek energiát, hanem sokszor folyamatosan bővítik azokat és felhagyásuk esetén újabb jelentős közösségi eseményként, valószínűleg egy felhagyási rituálé részeként szándékosan betemetik az árkokat. A legtöbb körárkot aránytalanul rövid ideig használták, majd elplánírozták, többek közt pl. Sormás-Török-földek I (P. BARNA 2017a, 373) Polgár-Csőszhalom (RACZKY–ANDERS 2010, 83), Binovce I. árka (MILO ET AL. 2015, 255), Praha-Ruzyně (BLAŽKOVÁ 2015), Kamegg (DONEUS 2001) vagy Vchynice (LISA ET AL. 2013) esetében.

ÖSSZEGZÉS

A körárkok Kr. e. 5. évezred eleji gyors elterjedése Közép-Európa nagy területein a rituális aktivitás növekedésének eredménye, nagyfokú társadalmi változások jelei. Az elterjedési területen újonnan

2. kép. / Fig. 2. 1: Szemely-Hegyes 1–2 (BERTÓK–GÁTI 2011, Abb. 7), 2: Ružindol-Borová (KUZMA–TÍRPÁK 2012, Abb. 6. 5), 3: Peterd-Gyomberek (BERTÓK–GÁTI 2014, Abb. II. 49), 4: Nové Bránice (MILO ET AL. 2015, Fig. 3), 5: Milovice (MILO ET AL. 2015, Fig. 2), 6: Immendorf (MELICHAR–NEUBAUER 2010, Taf. 41)

megjelenő rondellák, a lengyeli és rokon csoportok területigényének, egy összetettebb társadalmi rend és az új szellemiségű, nem helyi eredetű hagyományok legitimációjának kifejezői (TAYLOR 2012). A monumentális építészet az új társadalmi minták drámai megerősítésére szolgált. A befektetett energia nagysága miatt véli úgy Martin Furholt és Johannes Müller (FURHOLT–JOHANNES 2011, 29–30), hogy a neolitikus körárkok építése Kr. e. 5000 és 4500 között a nagyobb, egymással kooperáló társadalmi egységek kialakulásának jelei, szemben a korábbi kisebb, autonóm háztartásokkal. A társadalmi kohézió erősítésének szándéka hívta létre a monumentumoknak ezt a formáját. Már az építés is összekovácsolja a közösségeket, de az ismétlődő látványos processziók a maguk élményszerűségében további kohéziós erőt jelentenek. A kulturális emlékezetnek nem csak őrzői a körárkos struktúrák, hanem az ide való felvonulás valószínű színházaszerűsége, állandó kapcsolata a tájjal, folyamatos felidézője is a mitikus múltnak. Az esetleges

rítusok útközben pedig összeköthetik a résztvevőket az ősökkel. Ha a körárkon belül lezajló rituálék esetleg rejtett, misztikus tartalmakat is közvetíthettek és csak egy korlátozott csoport számára voltak láthatóak, a felvonulást a közösség egésze átélhette. Ráadásul a processzió teremthetett kapcsolatot a település mindennapi élete és a körárkos struktúra jelezte metafizikus világ között. Bár a processziók anyagi hátterének, a felvonulási utaknak kiépített példáját (még) nem ismerjük a közép-európai neolitikumból, de a felsorakoztatott érvek és példák alapján ezek vizsgálatát a jövőben olyan lehetséges kutatási irányoknak véljük, ami hozzájárulhat a körárkok hajdani funkciójának pontosabb megismeréséhez.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A bezerédi körárkok *Natural Neighbour*-módszerrel készült interpolációja Látos Tamás térinformatikus-geodéta munkája (MNM NRI), melyet ez úton is köszönünk.

Irodalom

- ALLEN, M. J.–CHAN, B.–CLEAL, R.–FRENCH, C.–MARSHALL, P.–POLLARD, J.–PULLEN, R.–RICHARDS, C.–RUGGLES, C.–ROBINSON, D.–RYLATT, J.–THOMAS, J.–WELHAM, K.–PARKER PEARSON, M. 2016: Stonehenge's Avenue and 'Bluestonehenge'. *Antiquity* 90 (2016) 991–1008. DOI: <https://doi.org/10.15184/aqy.2016.98>
- ANATI, E. 1961: *Camonica Valley*. New York.
- ASSMANN, J. 1991: Das ägyptische Prozessionsfest. In: Assmann, J.–Sundermeier T. (Hrsg.): *Das Fest und das Heilige. Religiöse Kontrapunkte zur Alltagswerk*. Studien zum Verstehen fremder Religionen 1, Gütersloh 1991, 105–122.
- ATKINSON, R. J. C. 1955: The Dorset Cursus. *Antiquity* 29 (1955) 4–9. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0003598X00025461>
- BARCLAY, G. J.–MAXWELL, G. S. 1998: *The Cleaven Dyke and Littleour: Monuments in the Neolithic of Tayside*. Society of Antiquaries of Scotland Monograph Series 13, Edinburgh.
- BARCLAY, A.–HARDING, J. (eds) 1999: *Pathways and Ceremonies: The Cursus Monuments of Britain and Ireland*. Oxford.
- P. BARNA, J. 2017a: *The Formation of the Lengyel Culture in South-Western Transdanubia*. Archaeolingua Series Maior 39, Budapest.
- P. BARNA, J. 2017b: Fény a körben – a természetes fény és Közép-Európa legrégebbi monumentális építményei – Light in the circle – the natural light and the oldest monuments of Central-Europe. In: Pásztor E. (szerk.): *A fény régészete – A természetes fény szerepe az őskori ember életében – The archaeology of light – The role of natural light in the life of late prehistoric man*. Bajai Dolgozatok 20, Baja.
- P. BARNA J.–TOKAI Z. M.–EKE I.–PÁSZTOR E. –T. BIRÓ K. 2018: Bezeréd-Teleki-dűlő II. Egy késő neolitikus körárkok a Kr. e. 5. évezredből – Bezeréd-Teleki-dűlő II. – A Late Neolithic circular enclosure from the 5th Millennium BC. *Archaeologiai Értesítő* 143 (2018) 215–232. DOI: <https://doi.org/10.1556/0208.2018.143.11>
- P. BARNA J.–EKE I.–PETHE M.–PÁSZTOR E.–STIBRÁNYI M.–NAGY L.–MÉSZÁROS J.–T. BIRÓ K.–TOKAI Z. M. 2019: Észrevételek a neolitikus körárkok kutatásának módszereihez: a roncsolásmentes vizsgálatok lehetőségei és korlátai Ligetfalva-Gesztenyési-dűlő lelőhely kutatásának tükrében – Remarks on the Research Methods of the Neolithic Circular Enclosures: Possibilities and Limitations of Non-Invasive Investigations in the Light of the Research of the Ligetfalva- Gesztenyési-dűlő site. *Zalai Múzeum* 24 (2019) 11–26.
- BARTOLINI, G.–MORIGI GOVI, C. 1995: Etruria and situla art: the Certosa situla, new perspectives. In: Swaddling, J.–Walker, S.–Roberts, P. (eds): *Italy in Europe: economic relations 700 BC – AD 50*. London 1995, 159–176.

- BECKER, H. 1996: Kultplätze, Sonnentempel und KalendARBauten aus dem 5. Jahrtausend v. Chr. Die mittelneolithischen Kreisanlagen in Niederbayern. In: Becker, H. (Hrsg.): *Archäologische Prospektion: Luftbildarchäologie und Geophysik*. Arbeitshefte Bayerisches Landesamt für Denkmalpflege 59, München 1996, 101–122.
- BERGENDORFF, S.–HASAGER, U.–HENRIQUES, P. 1988: Mythopraxis and history: On the interpretation of the Makahiki. *The Journal of the Polynesian Society* 97 (1988) 391–408.
- BERTEMES, F.–MELLER, H. 2012: *Neolithische Kreisgrabenanlagen in Europa. Neolithic Circular Enclosures in Europe. Internationale Arbeitstagung vom 7. bis 9. mai 2004 in Goseck (Sachsen-Anhalt) – International Workshop 7th–9th May 2004 in Goseck (Saxony-Anhalt, Germany)*. Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle 8, Halle (Saale).
- BERTEMES, F.–NORTHE, A. 2007: Der Kreisgraben von Goseck – Ein Beitrag zum Verständnis früher monumentaler Kultbauten Mitteleuropas. In: Husty, L.–Schmotz, K. (Hrsg.): *Vorträge des 25. Niederbayerischen Archäologentages*. Rahden 2007, 137–168.
- BERTEMES, F.–NORTHE, A. 2012: Goseck – Die „erste“ Kreisgrabenanlage in Sachsen-Anhalt. In: BERTEMES–MELLER 2012, 11–39.
- BERTÓK G.–GÁTI Cs. 2014: *Régi idők – új módszerek. Roncsolásmentes régészet Baranyában 2005–2013*. Budapest.
- BERTÓK G.–GÁTI Cs.–VAJDA O. 2008: Előzetes jelentés a Szemely-Hegyes lelőhelyen (Baranya megye) található neolitikus körárkok-rendszer kutatásáról – Preliminary report on the research at the Neolithic Kreisgrabenanlage at Szemely-Hegyes, Baranya County, Hungary. *Archaeologiai Értesítő* 133 (2008) 85–106. DOI: <https://doi.org/10.1556/ArchErt.133.2008.1.5>
- BIEHL, P. F. 2010: Measuring time in European Neolithic? The function and meaning of Central European circular enclosures. In: Morley, I.–Renfrew, C. (eds): *The Archaeology of Measurement: Comprehending Heaven, Earth and Time in Ancient Societies*. Cambridge 2010, 229–243. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511760822.024>
- BLAZKOVÁ, T. 2015: Testimony of archaeological finds from the Neolithic rondel in Praha-Ruzyně, Czech Republic. *Anthropologie* 53/3 (2015) 485–500.
- BRADLEY, R. 1998: *The Significance of Monuments: on the Shaping of Human Experience in Neolithic and Bronze Age Europe*. London–New York.
- BRADLEY, R. 2002: *The Past in Prehistoric Societies*. London–New York.
- BRADLEY, R. 2007: *The Prehistory of Britain and Ireland*. Cambridge. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511618574>
- BROPHY, K. 2000: Water coincidence: Cursus monuments and rivers. In: Ritchie, A. (ed.): *Neolithic Orkney in its European Context*. McDonald Institute for Archaeological Research, Cambridge 2000, 59–70.
- BRUNNING, R.–MCDERMOTT, C. 2012: Trackways and roads across the wetlands. In: Menotti, F.–O’Sullivan, A. (eds): *Oxford Handbook of Wetland Archaeology*. Oxford 2012, 359–384. DOI: <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199573493.013.0022>
- BUJNA, J.–ROMSAUER, P. 1986: Siedlung und Kreisanlage der Lengyel-Kultur in Bučany. In: Chropovský, B.–Friesinger, H. (Hrsg.): *II Internationales Symposium über die Lengyel-Kultur. Nitra–Nove Vozokany 1984*. Nitra–Wien 1986, 27–35.
- CHAPMAN, J.–GAYDARSKA, B. 2019: The pilgrimage model for Trypillia megasites: the case of Nebelivka, Ukraine. In: Stîrbu, V.–Comşa, C.–Hortopan, D. (eds): *Digging in the Past of Old Europe: Studies in Honor of Cristian Schuster at his 60th Anniversary*. Brăila 2019, 73–102.
- CHAPMAN, J.–GAYDARSKA, B.–NEBBIA, M. 2019: The Origins of Trypillia Megasites. *Frontiers in Digital Humanities* 6:10. DOI: <https://doi.org/10.3389/fdigh.2019.00010>
- COLES, J. 2003: And on they went... processions in Scandinavian Bronze Age rock carvings. *Acta Archaeologica* 74 (2003) 211–250. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.0065-001X.2003.aar740105.x>
- DAVID, B.–THOMAS, J. 2008: *Handbook of Landscape Archaeology*. World Archaeological Congress Research Handbooks in Archaeology, Walnut Creek.
- DONEUS, M. 2001: *Die Keramik der mittelneolithischen Kreisgrabenanlage von Kamegg (Niederösterreich) – Ein Beitrag zur Chronologie der Stufe MOGI in der Lengyel-Kultur*. Mitteilungen der Prähistorischen Kommission 46, Wien.
- EIBNER, A. 2018: Motiv und Symbol als Ausdrucksmittel der Bildsprache in der eisenzeitlichen Kunst. *Przegląd Archeologiczny* 66 (2018) 77–136. DOI: <https://doi.org/10.23858/PA66.2018.005>
- FLESS, F. 2004: Römische Prozessionen. In: Lambrinoudakis, V.–Balty, J. Ch.–Jaeger, B. (eds): *Thesaurus Cultus et Rituum Antiquorum I. Processions, Sacrifices, Libations, Fumigations, Dedications*. Los Angeles 2004, 33–58.
- FURHOLT, M.–MÜLLER, J. 2011: Megaliths and identities: The monument-concept. In: Furholt, M.–Lüth, F.–Müller, J. (eds): *Megaliths and Identities. Early Monuments and Neolithic Societies from the Atlantic to the Baltic*. Bonn 2011, 15–32.

- FÜZESI, A.–RASSMANN, K.–BÁNYFY, E.–RACZKY, P. 2020: Human Activities on a Late Neolithic tell-like settlement complex on the Hungarian Plain. In: Blanco-Gonzales, A.–Kienlin, T. (eds): *Current Approaches to Tells in the Prehistoric Old World*. Oxford–Philadelphia 2000, 139–161. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctv13pk5j9.12>
- GAFFNEY, V.–BALDWIN, E.–BATES, M.–BATES, C.R.–GAFFNEY, CH.–HAMILTON, D.–KINNAIRD, T.–NEUBAUER, W.–YORSTON, R.–ALLABY, R.–CHAPMAN, H.–GARWOOD, P.–LÖCKER, K.–HINTERLEITNER, A.–SPARROW, T.–TRINKS, I.–WALLNER, M.–LEIVERS, M. 2020: A massive, Late Neolithic pit structure associated with Durrington Walls Henge, *Internet Archaeology* 55. DOI: <https://doi.org/10.11141/ia.55.4>
- GARFINKEL, Y. 2003: *Dancing at the Dawn of Agriculture*. Austin. DOI: <https://doi.org/10.7560/728455>
- GARWOOD, P. 2011: Rites of passage. In: Insoll, T. (ed.): *The Oxford Handbook of the Archaeology of Ritual and Religion*. Oxford 2011, 261–284. DOI: <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199232444.013.0019>
- GIBSON, A. 2012: Palisade Enclosures and timber circles in Britain and Ireland. In: BERTEMES–MELLER 2012, 339–347.
- GRAF, F. 1996: Pompai in Greece: Some consideration about space and ritual in the Greek polis. In: Hägg, R. (ed.): *The Role of Religion in the Early Greek Polis. Proceedings of the Third International Symposium on Ancient Greek Cult*. Stockholm 1996, 55–65.
- HARDING, J.–BARCLAY, A. 1999: An introduction to the cursus monuments of Neolithic Britain and Ireland. In: BARCLAY–HARDING 1999, 1–8. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctvh1dpqv.5>
- HAYDEN, B. 2018: *The Power of Ritual in Prehistory: Secret Societies and Origins of Social Complexity*. Cambridge. DOI: <https://doi.org/10.1017/9781108572071>
- HÖLKESKAMP, K.–J. 2014: Raum – Präsenz – Performanz. Prozessionen in politischen Kulturen der Vormoderne – Forschungen und Fortschritte. In: Dally, O.–Hölscher, T.–Muth, S.–Schneider, R. M. (Hrsg.): *Medien der Geschichte – Antikes Griechenland und Rom*. Berlin–New York 2014, 359–395.
- JOHNSTON, R. 1999: An empty path? Processions, memories and the Dorset Cursus. In: BARCLAY–HARDING 1999, 39–48. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctvh1dpqv.8>
- KALLA G. 2012: Babilón szent térségei. *AXIS Vallástörténeti folyóirat* 1 (2012) 9–49.
- KALLA G.–RACZKY P.–V. SZABÓ G. 2013: Ünnepek és lakomák a régészetben és az írásos forrásokban az őskori Európa és Mezopotámia példái alapján. In: Déry B. (szerk.): *Convivium. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán 2012. november 6–7-én tartott vallástudományi konferencia előadásai*. AION könyvek 2, Budapest 2013, 11–46.
- KUBATZKI, J. 2018: Processions and pilgrimage in Ancient Greece: Some Iconographical Considerations. In: Luig, U. (ed.): *Approaching the Sacred. Pilgrimage in Historical and Intercultural Perspective*. Studies of the Ancient World 49, Berlin 2018, 129–157.
- KUZMA, I. 1997: Die Großen Kreise der ersten Bauern – Bilder der Jungsteinzeit in Zentraleuropa. In: Oexle, J. (Hrsg.): *Aus der Luft – Bilder unserer Geschichte: Luftbildarchäologie in Zentraleuropa*. Katalog zur Ausstellung, Dresden 1997, 46–57, 128–129.
- KUZMA, I.–TIRPÁK, J. 2012: Kreisgrabenanlagen in der Slowakei. In: BERTEMES–MELLER 2012, 239–270.
- LATHAM, J. A. 2016: *Performance, memory, and processions in ancient Rome. The pompa circensis from the Republic to Late Antiquity*. Cambridge. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9781316442616>
- LISA, L.–BAJER, A.–VALEK, D.–KVETINA, P.–SUMBEROVA, R. 2013: Micromorphological evidence of Neolithic rondel-like ditches infillings. Case studies from Tesetice-Kyjovice and Kolin, Czech Republic. *Interdisciplinaria Archaeologica. Natural Sciences in Archaeology* 4/2 (2013) 135–146. DOI: <https://doi.org/10.24916/iansa.2013.2.1>
- LOBISSER, W.–NEUBAUER, W. 2005: Wiederaufbau einer Kreisgrabenanlage. In: Daim, F.–Neubauer, W. (Hrsg.): *Zeitreise Heldenberg. Geheimnisvolle Kreisgräben. Niederösterreichische Landesausstellung 2005 Heldenberg in Kleinwetzdorf*. Katalog des NÖ Landesmuseums, Neue Folge Nr. 459, Horn–Wien 2005, 95–101.
- LUGINBÜHL, TH.–CRAMATTE, C.–HOZNOUR, J. 2013: *Le sanctuaire gallo-romain du Chasseron. Découvertes anciennes et fouilles récentes: Essai d'analyse d'un lieu de culte d'altitude du Jura vaudois*. Lausanne.
- LUGINBÜHL, TH. 2015: Ritual Activities, Processions and Pilgrimages. In: Raja, R.–Rüpke, J. (eds): *A Companion to the Archaeology of Religion in the Ancient World*. Malden (MA)–Oxford 2015, 41–59. DOI: <https://doi.org/10.1002/9781118886809.ch3>
- LUND, K. 2008: Listen to the sound of time: walking with saints in an Andalusian village. In: Ingold, T.–Vergunst, J. L. (eds): *Ways of Walking: Ethnography and Practice on Foot*. Farnham 2008, 93–102.
- MAKKAY J. 1982: *A magyarországi neolitikum kutatásának új eredményei. Az időrend és a népi azonosítás kérdései*. Korunk tudománya, Budapest.
- MELICHAR, P.–NEUBAUER, W. (eds) 2010: *Mittelneolithische Kreisgrabenanlagen in Niederösterreich*. Wien. DOI: <https://doi.org/10.1553/0x0013e337>

- MESTERHÁZY G.–SERLEGI G.–VÁGVÖLGYI B.–FÜZESI A.–RACZKY P. 2019: A szociális folyamatok színterei Polgár-Csőszhalom késő neolitikus településének összefüggéseiben – Arenas of Social Dynamics on the Late Neolithic Settlement of Polgár-Csőszhalom. *Archaeologiai Értesítő* 144 (2019) 1–32. DOI: <https://doi.org/10.1556/0208.2019.144.1>
- MIGLUS, P. 2006–2008: A. Prozession(sstraße). B. Archäologisch. *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie* 11. Berlin–New York 2006–2008, 103–105.
- MILO, P.–ZEMAN, J.–BARTÍK, M.–KUČA, M. 2015: Late Neolithic circular enclosures: never entirely uncovered. *Archaeologica Polona* 53/1 (2015) 323–328.
- MOHR, M. 2013: *Die Heilige Strasse – Ein ‘Weg der Mitte’? Soziale Gruppenbildung im Spannungsfeld der archaischen Polis*. Züricher Archäologische Forschungen 1, Rahden/Westfalen.
- NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ, V. 1995: *Svodín. Zwei Kreisgrabenanlagen der Lengyel-kultur*. Bratislava.
- NEUBAUER, W. 2010: Neu Entdeckt – Die mittelnolithische Kreisgrabenanlagen von Au am Leithaberge. In: Doneus, M.–Griehl, M. (Hrsg.): *Die Leitha – Facetten einer Landschaft*. Wien 2010, 39–50.
- NEUBAUER, W. 2017: Kreisgrabenanlagen (4850/4750–4650/4500 BC). In: Lenneis, E. (Hrsg.): *Erste Bauerndörfer – Älteste Kultbauten: Die frühe und mittlere Jungsteinzeit in Niederösterreich*. Wien 2017, 276–296.
- PARKER PEARSON, M. 2012: *Stonehenge: Exploring the Greatest Stone Age Mystery*. London.
- PARKER PEARSON, M. 2013: Researching Stonehenge: Theories Past and Present. *Archaeology International* 16 (2012–2013) 72–83. DOI: <https://doi.org/10.5334/ai.1601>
- PARKER PEARSON, M.–RAMILISONINA 1998: Stonehenge for the ancestors: The stones pass on the message. *Antiquity* 72 (1998) 308–326. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0003598X00086592>
- PARKER PEARSON, M.–POLLARD, J.–RICHARDS, C.–THOMAS, J.–TILLEY, CH.–WELHAM, K. 2008: The Stonehenge Riverside Project. Exploring the Neolithic landscape of Stonehenge. *Documenta Praehistorica* 35 (2008) 153–166. DOI: <https://doi.org/10.4312/dp.35.11>
- PARKER PEARSON, M.–POLLARD, J.–RICHARDS, C.–THOMAS, J.–TILLEY, CH.–WELHAM, K.–ALBARELLA, U. 2006: Materializing Stonehenge: The Stonehenge Riverside Project and new discoveries. *Journal of Material Culture* 11 (2006) 227–261. DOI: <https://doi.org/10.1177/1359183506063024>
- PARKER PEARSON, M.–POLLARD, J.–RICHARDS, C.–THOMAS, J.–TILLEY, CH.–WELHAM, K. 2020: *Stonehenge for the Ancestors: Part 1. Landscape and Monuments*. The Stonehenge Riverside Project 1, Leiden. DOI: <https://doi.org/10.1080/00665983.2021.1894754>
- PÁSZTOR, E.–P. BARNA, J.–ROSLUND, C. 2008: The orientation of rondels of the Neolithic Lengyel Culture in Central Europe. *Antiquity* 82 (2008) 910–924. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0003598X00097672>
- PÁSZTOR, E.–P. BARNA, J.–ZOTTI, G. 2015: Neolithic circular ditch systems (“rondels”) in Central Europe. In: Ruggles, C. L. N. (ed.): *Handbook of Archaeoastronomy and Ethnoastronomy*. Heidelberg 2015, 1317–1326. DOI: https://doi.org/10.1007/978-1-4614-6141-8_127
- PAVÚK, J.–KARLOVSKÝ, V. 2008: Astronomische Orientierung der spätneolithischen Kreisanlagen in Mitteleuropa. *Germania* 86/2 (2008) 465–502.
- PETRASCH, J. 2012: Die mittelnolithischen Kreisgrabenanlagen in Zentraleuropa: Forschungsstand und Interpretationstheorien zu Funktion und Bedeutung. In: BERTEMES–MELLER 2012, 41–66.
- PODBORSKÝ, V. ET AL. 1999: *Pravěká sociokultovní architektura na Moravě*. Brno.
- PODBORSKÝ, V.–KOVÁRNÍK, J. 2006: Neolithic and post-Neolithic enclosures in Moravia in their Central European context. In: Harding, A.–Siewers, S.–Venclová, N. (eds): *Enclosing the Past. Inside and Outside in Prehistory*. Sheffield Archaeological Monographs 15, Sheffield 2006, 44–68.
- PODOSSINOV, A. V. 2009: Zur Ausrichtung antiker kultischer Umzüge. In: Olshausen, E.–Sauer, V. (Hrsg.): *Die Landschaft und die Religion*. Geographica historica 26, Stuttgart 2009, 121–139.
- PONGRATZ-LEISTEN, B. 1994: *Ina šulmi irub: Die kulttopographische und ideologische Programmatik der akitu Prozession in Babylon und Assyrien im I. Jahrtausend v. Chr.* Baghdader Forschungen 16, Mainz.
- PONGRATZ-LEISTEN, B. 2006–2008: Prozession(sstraße). A. In den schriftlichen Quellen. *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie Bd. 11*. Berlin–New York 2006–2008, 98–103.
- PUCH, E. 2005: Tiere und Kreisgrabenanlagen. In: Daim, F.–Neubauer, W. (Hrsg.): *Zeitreise Heldenberg. Geheimnisvolle Kreisgräben. Niederösterreichische Landesausstellung 2005 Heldenberg in Kleinwetzdorf*. Katalog des NÖ Landesmuseums, Neue Folge Nr. 459, Horn–Wien 2005, 132–137.
- RACZKY, P. 2018: A Complex monument in the making at the Late Neolithic site of Polgár-Csőszhalom (Hungary). In: Bács, A. T.–Bollók, Á.–Vida, T. (eds): *Across the Mediterranean – along the Nile. Studies in Egyptology, Nubiology and Late Antiquity Dedicated to László Török on the Occasion of His 75th Birthday*. Budapest 2018, 15–60.
- RACZKY, P.–ANDERS, A. 2010: Activity loci and data for spatial division at a Late Neolithic site-complex (Polgár-Csőszhalom: a case study). In: Hansen, S. (Hrsg.): *Leben auf dem Tell als soziale Praxis. Beiträge des*

- internationalen Symposiums in Berlin vom 26.–27. Februar 2007*. Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 14, Bonn 2010, 143–163.
- RACZKY, P.–ANDERS, A. 2017: The chosen ones: unconventional burials at Polgár-Csőszhalom (north-east Hungary) from the fifth millennium cal BC. In: Bickle, P.–Cummings, V. –Hofmann, D.–Pollard, J. (eds): *The Neolithic of Europe: Papers in Honour of Alasdair Whittle*. Oxford 2017, 63–81. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctvh1dgtm.12>
- RACZKY, P.–MEIER-ARENDRT, W.–ANDERS, A.–HAJDÚ, Zs.–NAGY, E.–KURUCZ, K.–DOMBORÓCZKI, L.–SEBŐK, K.–SÜMEGI, P.–MAGYARI, E.–SZÁNTÓ, Zs.–GULYÁS, S.–DOBÓ, K.–BÁCSKAY, E.–T. BIRÓ, K.–SCHWARTZ, CH. 2002: Polgár-Csőszhalom (1989–2000): Summary of the Hungarian-German excavation on a Neolithic settlement in Eastern Hungary. In: Korfmann, M.–Aslan, R.: *Mauerschau. Festschrift für Manfred Kormann Bd. 2*. Remshalden–Grunsbach 2002, 833–866.
- RACZKY, P.–ANDERS, A.–BARTOSIEWICZ, L. 2011: The enclosure system of Polgár-Csőszhalom and its interpretation. In: Hansen, S.–Müller, J. (Hrsg.): *Sozialarchäologische Perspektiven: Gesellschaftlicher Wandel 5000–1500 v. Chr. zwischen Atlantik und Kaukasus*. Archäologie in Eurasien 24, Darmstadt 2011, 42–64.
- RANDBORG, K. 1993: *Kivik. Archaeology & Iconography*. Acta Archaeologica 64/1, København.
- RICHARDS, J. 1990: *The Stonehenge Environs Project*. Archaeological Report 16, London.
- ŘÍDKÝ, J.–KJETINA, P.–KONČELOVÁ, M.–BURGERT, P.–ŠUMBEROVÁ, R. 2019: *Big Men or Chiefs? Rondel Builders of Neolithic Europe*. Oxford. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctv13nb7k7>
- ROBERTSON, N. D. 1992: *Festivals and Legends: The Formation of Greek Cities in the Light of Public Ritual*. Toronto. DOI: <https://doi.org/10.3138/9781442674851>
- ROBERTSON, N. D. 1998: The two Processions to Eleusis and the program of the mysteries. *American Journal of Philology* 119 (1998) 547–575. DOI: <https://doi.org/10.1353/ajp.1998.0056>
- SCHIER, W. 2014: Central and Eastern Europe. In: Fowler, Ch.–Harding, J.–Hofmann, D. (eds): *The Oxford Handbook of Neolithic Europe*. Oxford 2014, 99–120.
- SCHLOSSER, W. 2007: Alles nur Zufall? Ein statistischer Test zur Oberprüfung der Sonnenorientierung vorgeschichtlicher Denkmäler. *Archäologie in Sachsen-Anhalt* 4/2 (2007) 285–288.
- SCHLOSSER, W. 2012: Astronomische untersuchungen der Kreisgrabenanlage von Goseck. In: BERTEMES–MELLER 2012, 389–393.
- STADELMANN, R. 1982: Prozessionen. *Lexikon der Ägyptologie* 4. Wiesbaden 1982, 1160–4.
- STÄUBLE, H. 2002: From the air and on the ground: two aspects of the same archaeology? Round and linear ditch systems in North-Western Saxony. *Archeologické rozhledy* 54 (2002) 301–313.
- STÄUBLE, H. 2006: Die mittelneolithischen Kreisgrabenanlagen in Sachsen. Mythos und Realität. *Sitzungsberichte und Abhandlungen der Naturwissenschaftliche Gesellschaft*. ISIS Dresden eV 2004–05, Dresden 2006, 155–170.
- STÄUBLE, H. 2012: Stichbandkeramische Kreisgrabenanlagen aus Sachsen – Neues zu einem alten Thema? In: Bertemes, F.–Meller, H. (Hrsg.): *Internationale Arbeitstagung 7.–9. Mai 2004 in Goseck (Sachsen-Anhalt)*. Halle (Saale) 2012, 135–158.
- STAVRIANOPOULOU, E. 2015: The Archaeology of processions. In: Rubina Raja, R.–Rüpke, J. (eds): *A Companion to the Archaeology of Religion in the Ancient World*. Malden (MA)–Oxford 2015, 349–361. DOI: <https://doi.org/10.1002/9781118886809.ch26>
- TAYLOR, T. 2012: Concentric ambiguities: a theoretical approach to Neolithic Kreisgrabenanlagen and the social implications of polythetic variance. In: BERTEMES–MELLER 2012, 349–361.
- TILLEY, CH. 1994: *A Phenomenology of Landscape Places, Paths and Monuments*. Berg.
- TOKAI Z. M. 2017: Nagykanizsa-Palin-Anyagnyerőhely – egy központ a lengyeli kultúra idejéből I. – Nagykanizsa-Palin - Anyagnyerőhely - a centre from the age of Lengyel culture I. *Zalai Múzeum* 23 (2017) 7–30.
- TRINGHAM, R. 2005: Weaving house life and death into places: a blueprint for a hypermedia narrative. In: Bailey, D.–Whittle, A.–Cummings, V. (eds): *(un)settling the Neolithic*. Oxford 2005, 98–111.
- VÁLEK, D.–DRESLEROVÁ, G.–GREGEROVÁ, M.–HLOŽEK, M. 2014: *Sídlíště kultury s moravskou malovanou keramikou v Hlubokých Mašůvkách*. Studia Archaeologica Brunensia 21, Brno.
- WADDINGTON, CL. 1997: A Review of “Pit alignments” and a tentative interpretation of the Milfield complex. *Durham Archaeological Journal* 13 (1997) 21–33.
- ZALAI-GAÁL, I. 2005: New evidence for the Cattle cult in the Neolithic of Central Europe. *Alba Regia* 34 (2005) 7–40.
- ZOTTI, G. 2017: Sonnen oder Talwärts? Die Orientierung der Zugänge der Kreisgrabenanlagen Niederösterreichs. In: Lenneis, E. (Hrsg.): *Erste Bauerndörfer – Älteste Kultbauten. Die frühe und mittlere Jungsteinzeit in Niederösterreich*. Wien 2017, 297–306.

